

ЛІНГВІСТИЧНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Глуценко В.

– доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри германської та слов'янської філології Донбаського державного педагогічного університету

УДК 811.161.2'0 + 811.161.1'0

У ВИТОКІВ ІСТОРИЧНОЇ ТИПОЛОГІЇ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ: ПАВЛО ЖИТЕЦЬКИЙ

Значним внеском не тільки в україністику, а й у славистику в цілому стала книга П. Г. Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия». Саме Житецькому належить заслуга постановки проблеми зв'язку вокалізму і консонантизму в історії української мови і тим самим в історії слов'янських мов узагалі. Теза Житецького про те, що в слов'янських мовах та в їхній історії «бідний» вокалізм поєднується з «багатим» консонантизмом і навпаки, заклала основи історичної типології слов'янських мов (на фонологічному рівні) і виявилася дуже продуктивною в мовознавстві ХХ ст. Вона стала основою поділу слов'янських мов на два типи – вокалічний і консонантний, які було інтерпретовано як у синхронічному, так і в діахронічному аспекті (О. В. Ісаченко, К. В. Горшкова, В. В. Іванов, В. В. Колесов).

Ключові слова: історія української мови, зв'язок вокалізму і консонантизму, фонологічний рівень, історична типологія слов'янських мов.

Глуценко В.

– доктор филологических наук, профессор, заведующий кафедрой германской и славянской филологии Донбасского государственного педагогического университета

У ИСТОКОВ ИСТОРИЧЕСКОЙ ТИПОЛОГИИ СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКОВ: ПАВЕЛ ЖИТЕЦКИЙ

Значительным вкладом не только в украинистику, но и в славистику в целом стала книга П. И. Житецкого «Очерк звуковой истории малорусского наречия». Именно Житецкому принадлежит заслуга постановки проблемы связи вокализма и консонантизма в истории украинского языка и тем самым в истории славянских языков вообще. Положение Житецкого о том, что в славянских языках и в их истории «бедный» вокализм сочетается с «богатым» консонантизмом и наоборот, заложила основы исторической типологии славянских языков (на фонологическом уровне) и оказалась очень продуктивной в языкознании ХХ в. Она стала основой разделения славянских языков на два типа – вокалический и консонантный, которые были интерпретированы как в синхроническом, так и в диахроническом аспекте (А. В. Исаченко, К. В. Горшкова, В. В. Иванов, В. В. Колесов).

Ключевые слова: история украинского языка, связь вокализма и консонантизма, фонологический уровень, историческая типология славянских языков.

Glushchenko V.

– Doctor of Science (Linguistics), Professor, Head of the Department of Germanic and Slavonic Linguistics, Donbas State Teachers' Training University

IN THE ORIGINS OF THE HISTORICAL TYPOLOGY OF THE SLAVONIC LANGUAGES: PAVLO ZHYTETSKYI

P. H. Zhytetskyi's book «Очерк звуковой истории малорусского наречия» became a valuable contribution into Ukrainian and Slavonic studies. A large-scale study of philological heritage of the XIX ct. – 30-s years of the XX ct. showed that it is Zhytetskyi who is credited with posing the problem of the relationship between vocalism and consonantism in the history of the Ukrainian language, and thus in the history of the Slavonic languages in general. At that, it should be noted that Zhytetskyi considered a one-sided relationship between vocalism and consonantism, not their interaction: in the history of the Ukrainian language changes in the vowel subsystem (decline of the reduced vowels) caused changes in the consonant subsystem. The assertion about the reverse influence of consonantism on vocalism in the history of the Slavonic languages was first presented by A. A. Shakhmatov, who interpreted the vocalism and consonantism relationship as their mutual interaction.

It is very important in Zhytetskyi's concept to establish stable tendencies to equalize vowels and consonants in the history of the Ukrainian language. The scientist assumes compensatory relations between vocalism and consonantism: vowel «weakening» results in consonant «strengthening» and vowel «strengthening» results in consonant «weakening». However, the scientist interprets this assertion somewhat mechanistically and on different grounds for vowels and consonants.

At the same time, the thesis about «the poor» vocalism combining with «the rich» consonantism and vice versa in the Slavonic languages and in their history set the grounds of the historical typology of the Slavonic languages (on the phonological level) and proved to be really effective in the XX-th ct. linguistics. It provided the principles of the Slavonic languages division into two types – a vocal and a consonant ones, which were interpreted both synchronically and diachronically (A. V. Isachenko, K. V. Horshkova, V. V. Ivanov, V. V. Kolesov).

Besides, Zhytetskyi's thesis that typologically the Slavonic languages differ as much in vocalism as in consonantism remains relevant.

Zhytetskyi reconstructed the systems of archetypes and the systems of phonetic rules with the similar mechanism (united by a common cause). This resulted in Zhytetskyi's understanding of the Ukrainian phonetic system history as a chain of causally related phonetic processes on the level of the subsystems (vocalism and consonantism) and the sound categories (strong and weak, voiced and unvoiced, hard and soft consonants). Therefore, Zhytetskyi's concept of the relationship between vocalism and consonantism in the history of the Ukrainian language has retained its relevance in comparative and typological linguistics of the XX-th ct. – early XXI-st ct.

***Key words:** history of the Ukrainian language, vocalism and consonantism relationship, phonological level, historical typology of the Slavonic languages.*

Постановка проблеми. Одним з важливих завдань славістики кінця XIX – початку XX ст. стало подолання розриву між підсистемами голосних і приголосних. Традиційно вважається, що розв'язання цього завдання вперше представлене в студіях О. О. Шахматова та Р. О. Якобсона [6, с. 485]. Проведений нами аналіз свідчить: першим у мовознавстві проблему зв'язку вокалізму і консонантизму в історії слов'янських мов висвітлив український мовознавець Павло Гнатович Житецький. Однак цей факт до цього часу залишається невідзначеним, якщо не брати до уваги наших досліджень. Отже, наукову спадщину Житецького недооцінено.

Аналіз останніх досліджень. Про це ми писали в деяких своїх працях [3, с. 82–84, 91–94; 1; 2]. Підготовка цієї статті зумовлена нашим бажанням розкрити питання повніше й акцентувати увагу саме на історико-типологічних аспектах проблеми.

Метою нашої статті є установлення внеску Житецького у розв'язання проблеми зв'язку вокалізму і консонантизму в історії слов'янських мов і, отже, у формування історичної типології слов'янських мов.

Ця мета конкретизується в таких **завданнях**: 1) розкрити погляди Житецького на зв'язок вокалізму і консонантизму в історії української та інших слов'янських мов; 2) установити внесок Житецького у розв'язання зазначеної проблеми; 3) з'ясувати фонологічний зміст концепції Житецького та її вплив на формування історичної типології слов'янських мов.

Виклад основного матеріалу дослідження. У золотий фонд україністики увійшла книга Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия» [5]. З нашого погляду, своїм успіхом ця праця зобов'язана тому, що в ній розглядувані автором фонетичні (фактично – фонологічні) зміни об'єднано у струнку систему. Системний підхід до фонетичних (фонологічних) явищ у діяхронії реалізовано тут у запропонованій Житецьким концепції зв'язку вокалізму і консонантизму в історії української мови [3, с. 91; 1, с. 49].

Як свідчить наш аналіз, Житецькому, так само як іншим мовознавцям кінця XIX ст. – початку XX ст. (ідеться про передфонологічний етап), було притаманне інтуїтивне трактування фонем як звукотипу, що яскраво відбилосся в аналізованій тут праці.

Значну увагу в книзі Житецького приділено опису позиційних і комбінаторних змін голосних і приголосних української мови в діяхронічному аспекті. Однак український мовознавець розглядає не тільки зв'язок голосних і приголосних у мовленнєвому потоці. Житецький розкриває зв'язок самих підсистем вокалізму і консонантизму. У межах цих підсистем кожне фонологічне явище органічно включене в загальну концепцію, впливає з неї.

При цьому певна фонологічна зміна (занепад редукованих голосних) виступає причиною низки інших фонологічних змін: занепад редукованих спричиняє «ланцюгову реакцію» у вокалізмі та консонантизмі «спільноруської» (у сучасній термінології – прасхіднослов'янській) мови, а згодом у вокалічній і консонантній підсистемах окремих східнослов'янських мов (української, російської, білоруської).

Якщо брати вокалізм, то це повноголосся та дифтонгізація [o], [e] в нових закритих складах (у термінології Житецького – «двоголосся»); це замінні процеси, викликані намаганням «відновити» вокалізм, ослаблений занепадом редукованих. Отже, між повноголоссям і

«двоголоссям» Житецький встановлює внутрішній зв'язок [5, с. 64, 108, 153, 264–265].

Щодо консонантизму, то це низка змін у говорах прасхіднослов'янської мови. Житецький поділяє ці говори на два типи, які він кваліфікує як однаково давні. Першому типу притаманне «підсилення» вокалізму та «ослаблення» консонантизму (це майбутні українські, білоруські та деякі російські говори). Другий тип характеризується «ослабленням» вокалізму та «підсиленням» консонантизму (сюди автор відносить переважну більшість майбутніх російських говорів) [там же, с. 209–211].

Цілком логічно, що Житецький зосереджує увагу саме на говорах першого типу. Якщо звернутися до історії говорів цього типу, то тут «підсилення» вокалізму передувало «ослабленню» консонантизму [там же, с. 265]. «Слабкий» консонантизм виявився в переважанні дзвінких приголосних над глухими (зокрема, у відсутності або слабкому розвитку оглушення дзвінких); найбільш послідовно ця особливість реалізувалася в південно-східному наріччі (у сучасній термінології) української мови [там же, с. 210–213].

Відзначимо: як і О. О. Потебня, Житецький зосереджує увагу на «кількісних змінах приголосних», але трактує це явище вужче: до «кількісних» він відносить лише зміни приголосних за участю голосу і шуму.

Поряд з «кількісними» Житецький розглядає «якісні» зміни приголосних; вони, на думку вченого, відбувалися внаслідок пом'якшення приголосних перед [j] та голосними переднього ряду [там же, с. 220]. Водночас звернення до деяких інтерпретацій Житецького показує, що він був схильний розглядати «якісні» зміни приголосних як різновид «кількісних» [там же, с. 218, 220], можливо, під впливом Потебні (цю тезу Потебня обґрунтовував теоретично [3, с. 78–81]).

Так, за Житецьким, подовження пом'якшених приголосних у сполученнях «приголосний + [j]» було спричинене необхідністю компенсувати певне «ослаблення» вокалізму, що виникло внаслідок занепаду редукованих. На думку вченого, «пом'якшено-подвоєні приголосні з'явилися для поновлення ослаблого консонантизму», вони є «навіть необхідним наслідком кількісного занепаду приголосних» [5, с. 217]. Отже, подовження приголосних унаслідок йотації Житецький відносить до «кількісних змін приголосних», але, на відміну від Потебні, він інтерпретує подібні випадки не як «ослаблення», а як «підсилення» приголосних, аргументуючи це тим, що [j] переходить у звук, більш сильний, ніж сам [j] [там же, с. 218].

Житецький дослідив і зміни [л] і [в] в [ў], однак учений розглядав їх не як «ослаблення» (таку інтерпретацію запропонував Потебня [3, с. 80–81]), а як «вокалізацію» [5, с. 158]. Звук [ў] на місці [л] і [в] Житецький назвав одним з «неминучих супутників звучного консонантизму» [там же, с. 211]. Нескладовий [ў] є не тільки в

українській мові, а й у білоруській та в деяких російських говорах [там же].

За спостереженнями вченого, у плані реалізації категорії дзвінкості/глухості приголосних білоруська мова більш близька до української, ніж до російської. Висуваючи це твердження, Житецький відзначає його гіпотетичність, пов'язану з недостатністю фактичного діалектного матеріалу.

Отже, у межах концепції зв'язку вокалізму і консонантизму в історії української мови Житецький розглядає історію фонетичних явищ, між якими він встановлює причиново-наслідковий зв'язок. Велике значення для подальших історико-фонетичних досліджень мало намагання Житецького вийти за межі фонетичного оточення і виявити причини, що діють у самій фонологічній системі.

Проведене нами фронтальне вивчення праць XIX ст. – 30-х рр. XX ст. засвідчило, що саме Житецькому належить заслуга постановки проблеми зв'язку вокалізму і консонантизму в історії української мови і тим самим в історії слов'янських мов узагалі [3, с. 91; 1, с. 49]. Попри традиційний погляд, згідно з яким реалізація необхідності подолати розрив між вокалізмом і консонантизмом уперше представлена в студіях Шахматова та Якобсона (див. вище), аналіз розглядуваної книги Житецького в контексті тогочасної лінгвістики свідчить, що пріоритет у постановці проблеми зв'язку вокалізму і консонантизму в історії слов'янських мов належить саме йому.

Ми особливо хотіли б підкреслити, що «Очерк звуковой истории малорусского наречия» є значним внеском не тільки в україністику, а й у славістику: розв'язання проблеми зв'язку вокалізму і консонантизму на матеріалі будь-якої слов'янської мови має велике загальнославистичне значення [3, с. 92].

Варто відзначити, що Житецький пише про одnobічний зв'язок вокалізму і консонантизму, а не про їх взаємодію: в історії української мови зміни в підсистемі голосних (занепад редукованих) спричинили зміни в підсистемі приголосних. Тезу про зворотний вплив консонантизму на вокалізм в історії слов'янських мов висунув Шахматов, який розглядав зв'язок вокалізму і консонантизму як взаємодію [там же, с. 157–165].

За Житецьким, провідну роль у процесі перетворення підсистем вокалізму і консонантизму української та інших слов'янських мов відіграв вокалізм: саме зміни в підсистемі голосних (занепад редукованих) спричинилися до наступних змін як у підсистемі голосних, так і в підсистемі приголосних.

Як відзначив В. П. Плачинда, дуже важливим у Житецького є встановлення стійких тенденцій до рівноваги голосних і приголосних в історії української мови [11, с. 89]. Житецький вважав, що між вокалізмом і консонантизмом існують компенсаційні відношення: «ослаблення» вокалізму, за Житецьким, спричиняється до «підсилення»

консонантизму, а «підсилення» вокалізму – до «ослаблення» консонантизму. Щоправда, вчений трактував цю тезу дещо механістично і за різними ознаками для голосних і приголосних: «ослаблення» вокалізму полягає в скороченні кількості голосних звуків (занепад редукованих), а «підсилення» консонантизму – у вживанні в певних позиціях (у кінці слова та перед глухими приголосними) сильних (глухих) приголосних звуків, у подовженні пом'якшених приголосних у сполученнях «приголосний + [j]» [5, с. 210–217].

Водночас сама думка про те, що в слов'янських мовах і в їхній історії «бідний» вокалізм поєднується з «багатим» консонантизмом і навпаки, заклала основи історичної типології слов'янських мов (на фонологічному рівні) і виявилася дуже продуктивною в мовознавстві ХХ ст. Вона стала основою поділу слов'янських мов на два типи – вокалічний і консонантний, які було інтерпретовано як у синхронічному, так і в діяхронічному аспекті [8, с. 106–121; 5, с. 40–53; 8, с. 225–228; 9, с. 139, 206–207]. Фонологи виділили низку особливостей, що характеризують вокалічні та консонантні мови (діалекти), і встановили, що «чистих» вокалічних і «чистих» консонантних мов не існує. Про це імпліцитно йдеться вже в Житецького: так, він відзначав вокалізовані приголосні в говорах усіх східнослов'янських мов і більшу поширеність цих звуків в українських говорах порівняно з білоруськими та російськими [5, с. 211].

І ще одна теза Житецького зберігає актуальність у сучасному мовознавстві. Житецький підкреслював, що типологічні відмінності між слов'янськими мовами полягають не тільки у вокалізмі, а й у консонантизмі. На думку вченого, у вокалізмі «індивідуалізм слов'янських наріч різкіше впадає в очі; але аналіз малоруського консонантизму покаже нам, що й тут панують глибоко типові звукові риси, хоча значною мірою вони зумовлені перетвореннями в галузі голосних звуків» [там же, с. 145]. Це, за Житецьким, є закономірним: «Та інакше й бути не могло: своєрідна система голосних повинна була викликати своєрідну систему приголосних звуків» [там же].

З погляду Житецького, для прасхіднослов'янської мови характерне «процвітання глухих (редукованих – В. Г.) голосних» [там же, с. 67]. Цей час і був періодом відносної рівноваги вокалізму і консонантизму у фонологічних системах слов'янських мов. Прямо на це Житецький не вказує, проте зазначене твердження представлене в ученого імпліцитно: воно органічне для системи ідей Житецького. Про це свідчить, зокрема, і те, як зображує вчений еволюцію фонологічної системи української мови після занепаду редукованих: «Рух звуків у малоруському наріччі, як і в усіх слов'янських наріччях, почався, на нашу думку, з утрати глухих звуків ь і ь...» [там же, с. 50].

Останню тезу критикував Потебня: «Що ж робили звуки до того часу, якщо вони не рухалися» [12, с. 44]. З нашого погляду, ця критика побудована на непорозумінні. Житецький, так само як і Потебня, бачив

у мові динамічний феномен. Тут ідеться про інше: занепаду редукованих і фонологічним змінам, спричиненим цим процесом, передував період відносної рівноваги вокалізму і консонантизму у фонологічних системах слов'янських мов [1, с. 51]. Безперечно, мав рацію Плачинда, зазначаючи, що Потебня зосередив увагу майже виключно на недоліках праці Житецького [11, с. 96].

На притаманне Житецькому системне тлумачення явищ історії історії української мови вказував М. О. Колосов, проте результати, здобуті Житецьким, Колосов оцінював як лише негативні [10, с. 261].

З нашого погляду, сучасники й однодумці Житецького Потебня та Колосов (відзначимо, що частина історіографів мовознавства включає до складу Харківської лінгвістичної школи не тільки Потебню та Колосова, а й Житецького) не завжди були достатньо об'єктивними в оцінці низки тверджень Житецького. Суворість їхніх оцінок можна пояснити тим, що історичний зв'язок вокалізму і консонантизму в концепції Житецького виступає значною мірою в занадто загальному та схематичному вигляді. Так, занепад редукованих (причина) викликає повноголосся (наслідок), але механізм процесу залишено нез'ясованим. Звернення в цього випадку до тенденції відновлення вокалізму, ослабленого занепадом редукованих, є, на нашу думку, і сильною, і слабкою стороною гіпотези Житецького: намагання вченого визначити рушійні сили в самій фонологічній системі мало, поза всяким сумнівом, новаторський характер, проте реалізовано такий підхід було занадто абстрактно та схематично [1, с. 51–52]. Це й призвело до того, що Потебня [12, с. 44–45] та Колосов [10, с. 261] відкинули встановлений Житецьким причиново-наслідковий зв'язок між занепадом редукованих і повноголоссям.

Здійснене дослідження дозволяє зробити такі **ВИСНОВКИ**:
1. Житецький реконструював системи архетипів і системи фонетичних законів з подібним механізмом (об'єднаних спільною причиною).
2. Завдяки цьому історія фонологічної системи української мови в контексті інших слов'янських виступає як ланцюг причиново пов'язаних фонологічних процесів на рівні підсистем (вокалізм і консонантизм) і ознак звуків (сила і слабкість, глухість і дзвінкість, твердість і м'якість приголосних).
3. Це зумовило те, що концепція зв'язку вокалізму і консонантизму в історії української мови Житецького заклала основи історичної типології слов'янських мов (на фонологічному рівні) і зберегла актуальність у порівняльно-історичному й типологічному мовознавстві ХХ ст. – початку ХХІ ст.

Перспективи подальших розвідок ми вбачаємо в поглибленому вивченні проблем історичної типології слов'янських мов в українському мовознавстві кінця ХІХ ст. – початку ХХІ ст.

Література

1. Глущенко В. А. П. Г. Житецький і проблеми фонологічної типології слов'янських мов. *Історія української лінгвістики*: зб. наук. праць. Київ; Ніжин: Наука-сервіс, 2001. С. 49–52.

2. Глущенко В. А. П. Г. Житецький про зв'язок вокалізму і консонантизму в історії української мови. *Перспективні напрямки сучасної науки та освіти: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів і студентів Донбаського державного педагогічного університету, учителів та учнів загальноосвітніх закладів (м. Слов'янськ, 17–19 травня 2017 р.)* / відп. ред. Н. М. Маторіна. Слов'янськ: ДДПУ, 2017. Вип. 9. Ч. 1. С. 9–12.

3. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. ХІХ ст. – 20-і рр. ХХ ст.). Донецьк, 1998. 222 с.

4. Горшкова К. В. Соотношение вокализма и консонантизма в истории древнерусского языка. *Славянская филология*. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1963. Вып. 5. С. 40–53.

5. Житецкий П. И. Очерк звуковой истории малорусского наречия. Киев, 1876. IV, 376 с.

6. Журавлев В. К. Наука о праславянском языке: эволюция идей, понятий и методов. *Бирнбаум Х. Праславянский язык. Достижения и проблемы в его реконструкции*. Москва: Прогресс, 1987. С. 453–493.

7. Иванов В. В. Историческая грамматика русского языка. 3-е изд. Москва: Просвещение, 1990. 400 с.

8. Исаченко А. В. Опыт типологического анализа славянских языков. *Новое в лингвистике*. Москва: Изд-во иностр. лит., 1963. Вып. 3. С. 106–121.

9. Колесов В. В. Историческая фонетика русского языка. Москва: Высш. школа, 1980. 215 с.

10. Колосов М. А. Обзор звуковых и формальных особенностей народного русского языка. Варшава, 1878. X, 270 с.

11. Плачинда В. П. Павло Гнатович Житецький. Київ: Наук. думка, 1987. 208 с.

12. Потебня А. А. К истории звуков русского языка. Воронеж, 1876. Ч. 1. VI, 243 с.

Піскунов О.

– кандидат філологічних наук, доцент кафедри германської та слов'янської філології Донбаського державного педагогічного університету

УДК: 811. 16'34 – 115''18 / 19''

СУБСТАНЦІЙНИЙ ХАРАКТЕР РЕКОНСТРУКЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ ТА РОСІЙСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ ХІХ ст. – початку ХХ ст.

Дослідники мови значну увагу приділяють питанню матеріальної трансформації мовних одиниць та дослідженню субстанції мови.

У статті подано погляди мовознавців минулого на питання матеріальної трансформації мовних одиниць та дослідження субстанції мови. Досліджено практичне відтворення субстанції, матерії мови та внесок в розробку відповідних проблем мовознавцями зазначеного періоду.

Ключові слова: лінгвістична реконструкція, субстанційний характер, системний характер, субстанція мови, архетип.

Пискунов А.

– кандидат філологічних наук, доцент кафедри германської та славянської філології Донбаського державного педагогічного університету